

SOCIALINĖS ANTROPOLOGIJOS IR ETNOLOGIJOS STUDIJOS

LIETUVOS

17 (26)

2017

ETNOLOGIJA

LITHUANIAN ETHNOLOGY

STUDIES IN SOCIAL ANTHROPOLOGY AND ETHNOLOGY

NEKASDIENIŠKOS KASDIENYBĖS:

VISUOMENĖ, ISTORIJA IR GALIA

Sudarytojos NERINGA KLUMBYTĖ ir KRISTINA ŠLIAVAITĖ

THE EXTRAORDINARY EVERYDAY:

SOCIETY, HISTORY AND POWER

Edited by NERINGA KLUMBYTĖ and KRISTINA ŠLIAVAITĖ

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

LI VILNIUS 2017

Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos – mokslinis etnologijos ir socialinės ir kultūrinės antropologijos mokslo žurnalas. Jame spausdinami recenzuojami straipsniai, konferencijų pranešimai, knygų recenzijos ir apžvalgos, kurių temos pirmiausia apima Lietuvą ir Vidurio/Rytų Europą. Žurnalas pristato mokslo aktualijas ir skatina teorines bei metodines diskusijas. Tekstai skelbiami lietuvių arba anglų kalba.

Lithuanian Ethnology: Studies in Social Anthropology and Ethnology – is a peer reviewed journal of ethnology and social and cultural anthropology. It publishes articles, conference presentations, book reviews and review articles, which may be in Lithuanian or English, primarily focused on Lithuania, Central and Eastern Europe. The journal represents current debates and engages in methodological discussions.

REDAKCIŅĖ KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

Vytis Čiubrinskas (vyriausiasis redaktorius / Editor-in-Chief)

Vytauto Didžiojo universitetas / Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

Auksuolė Čepaitienė

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Jonathan Friedman

Kalifornijos universitetas / University of California, San Diego, USA

Neringa Klumbytė

Majamio universitetas / Miami University, Ohio, USA

Orvar Löfgren

Lundo universitetas / Lund University, Sweden

Jonas Mardosa

Lietuvos edukologijos universitetas / Lithuanian University of Educational Sciences, Vilnius, Lithuania

Žilvytis Šaknys

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

REDAKCIŅĖS KOLEGIJOS SEKRETORĖ / EDITORIAL ASSISTANT

Danguolė Svidinskaitė

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Leidyklos adresas / Address of the Publisher: Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5
LT-01108 Vilnius
<www.istorija.lt>

Redakcinės kolegijos kontaktai / Editorial inquiries:
Tel. / Phone: + 370 5 262 9410
El. paštas / E-mail: etnolog@istorija.lt
vytis.cubrinskas@vdu.lt

Žurnalas registruotas / The Journal indexed in:
European Reference Index for the Humanities (ERIH)
EBSCO Publishing: Academic Search Complete, Humanities International Complete, SocINDEX with Full Text
Modern Language Association (MLA) International Bibliography

Leidybą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą (Sutartis Nr. LIP-078/2016)

TURINYS / CONTENTS

Pratarmė (<i>Neringa Klumbytė, Kristina Šliavaitė</i>)	5
Editorial (<i>Neringa Klumbytė, Kristina Šliavaitė</i>)	6

Straipsniai / Articles

Nekasdieniškos kasdienybės: visuomenė, istorija ir galia / The Extraordinary Everyday: Society, History and Power

Neringa Klumbytė, Kristina Šliavaitė

Įvadas. Nekasdieniškos kasdienybės: visuomenė, istorija ir galia	7
--	---

Tomas Vaiseta

„Kaip būk tai yra atskira valstybė“: ką reiškia būti sovietinėje psichiatrijos ligoninėje?	13
‘Like in a Separate State’: What Did it Mean to be Hospitalised in a Soviet Psychiatric Hospital? Summary	39

Neringa Klumbytė

Laiškų institucija ir kritinis pilietiškumas satyros ir humoro žurnale „Šluota“	43
The Institution of Complaints and Critical Citizenship in the Humour Journal ‘The Broom’. Summary	75

Rima Praspaliauskienė

Įvokelinti gyvenimai: sveikatos priežiūros praktika Lietuvoje	77
Enveloped Lives: Practising Health and Care in Lithuania. Summary	96

Kristina Šliavaitė

Dovanos mokytojams Lietuvos mokyklų bendruomenėse: tarp bendruomeniškumo kūrimo ir mainų	99
Gift-Giving at State Schools in Lithuania: Between Community Building and Economic Exchange. Summary	122

Mykolė Lukošienė

Ekologinis pažeidžiamumas ir kasdienės patirtys pamario krašto užliejamose teritorijose	125
Ecological Vulnerability and Everyday Experiences in the Pamarys Flooded Area. Summary	149

Maryna Bazylevych, Brittany Anderson

„Norėčiau patirt staigmeną... ką nors nesuplanuoto.“ Ukrainos jaunimo vilties vizijos.....	153
‘I Would Like to Have a Surprise ... Something Unplanned.’ Imaginaries of Hope among Young People in Ukraine. Summary	171

Fabio Mattioli

- Klasė ir kasdienybė: Makedonijos darbininkų atvejis 173
 Daily Life and Class among Macedonian Workers. Summary 190

Elana Resnick

- Protest and the Practice of Normal Life in Bulgaria 193
 Protestas ir normalaus gyvenimo praktika Bulgarijoje. Santrauka 212

Recenzijos ir apžvalgos / Reviews

- Gediminas Lankauskas. The Land of Weddings and Rain: Nation and Modernity in Post-Socialist Lithuania (*Neringa Klumbytė*) 215
 Monika Frėjutė-Rakauskienė, Andrius Marcinkevičius, Kristina Šliavaitė, Irena Šutinienė. Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai (*Dovilė Budrytė*) 219
 Rasa Paukštytė-Šaknienė, Jonas Mardosa, Žilvytis Šaknys, Irma Šidiškienė. Šventės šiuolaikinėje vilniečių šeimoje (*Laima Anglickienė*) 222
 Skaidrė Urbonienė. Religinė liaudies skulptūra Lietuvoje XIX a. – XX a. I pusėje (*Jonas Mardosa*) 225

Konferencijos / Conferences

- Ritualinių metų darbo grupės pranešimai XIII SIEF simpoziume (*Žilvytis Šaknys*) 231
 Trečioji Balkanų ir Baltijos etnologų konferencija (*Žilvytis Šaknys*) 232
 Tarptautinė konferencija „Skirtys ir bendrumai“ (*Viktorija Serbentienė*) 235
 Etnologijos doktorantų konferencija VERITAS ETHNOLOGICA (*Jonas Tilvikas, Audronė Daraškevičienė*) 237

Sukaktys / Anniversaries

- Irenai Reginai Merkienei – 80 (*Žilvytis Šaknys*) 241

Dovanos mokytojams Lietuvos mokyklų bendruomenėse: tarp bendruomeniškumo kūrimo ir mainų

Kristina Šliavaite

Straipsnyje aprašomos ir interpretuojamos dovanų dovanojimo mokytojams nuo klasės bendruomenės praktikos ir sampratos Lietuvos valstybės finansuojamose mokyklose. Aptariama, ką šios dovanų dovanojimo mokytojams praktikos ir sampratos atskleidžia apie socialiai ir kultūriškai konstruojamą skirtį tarp dovanos ir kyšio. Vienas straipsnio argumentų yra tas, jog tiek mokytojų, tiek mokinių tėvų požiūriai į dovanų dovanojimo praktikas yra veikiami socialinių kultūrinių nuostatų bei švietimo sistemos organizavimo pobūdžio. Straipsnio šaltiniai – lauko tyrimo metu surinkta medžiaga bei tėvų diskusijos viešai priemuose internetiniuose puslapiuose.

Raktažodžiai: *kolektyvinė dovana, mainai, kyšis, mokykla, Lietuva.*

This paper describes and interprets the practices of collective gift-giving by parents to teachers at state schools in Lithuania. The paper discusses how the boundary between a gift and a bribe is construed by different groups of informants. One of the arguments of the paper is that the perceptions of these gift-giving practices are shaped by the socio-cultural attitudes, and by the way the education system functions in Lithuania. The empirical sources come from fieldwork, and an analysis of selected online discussions.

Key words: *collective gift, exchange, bribe, school, Lithuania.*

Dr. Kristina Šliavaite, Vytauto Didžiojo universitetas, Sociologijos katedra, Socialinės antropologijos centras, Jonavos g. 66, LT-44191 Kaunas, el. paštas: kristina.sliavaite@vdu.lt; Lietuvos socialinių tyrimų centras, Etninių tyrimų institutas, A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius, el. paštas: kristina@ces.lt

Šiame straipsnyje analizuojama dovanų dovanojimo mokytojams praktikos ir mokinių tėvų bei mokytojų požiūriai į šias praktikas šių dienų Lietuvos valstybinėse mokyklose¹. Tyrimo medžiaga rodo, kad valstybinėse mokyklose

¹ Straipsnyje vartojama sąvoka „valstybinė mokykla“ suprantama kaip reiškianti mokyklas, kurios finansuojamos iš savivaldybių ar valstybės biudžeto.

pačių tėvų ar mokyklos administracijos iniciatyva iš tėvų gali būti renkami pinigai įvairioms reikmėms, tokioms kaip investicijos į mokyklos pastatą, dovanos mokytojai(ams), vaikų ekskursijos, ugdymo priemonės, inventoriaus įsigijimas ir pan. Šiame straipsnyje analizuojamas vienas aspektų – klasės bendruomenės dovanos mokytojai(ui) įvairiomis progomis. Straipsnyje daugiausia kalbama apie dovanų dovanojimą pradžios mokyklos klasėse, kada klasės mokiniai dirba su viena pagrindine mokytoja. Nors dovanų dovanojimas mokytojai(ui) vyksta ir vyresnėse klasėse, ypač gausu su mokyklos baigimu susijusių tradicijų, tačiau šiame straipsnyje jos nebus analizuojamos. Straipsnyje dovanų dovanojimo mokytojams praktikos analizuojamos iš antropologijos perspektyvos, t. y. siekiant atskleisti, kokių reikšmių šioms praktikoms suteikia jų dalyviai. Kaip teigia Dieteris Halleris ir Chrisas Shore'as, antropologo užduotis ir yra iširti, kaip vietiniai žmonės brėžia skirtį tarp kyšio ir dovanos pasitelkdami ne universalias, o kultūriškai nulemtas (ne)priimtino, (ne)moralaus, (ne)legalaus veiksmo sampratas (Haller, Shore 2005b: 17).

Aptarsime, kaip mokyklos bendruomenės nariai (mokytojai, mokinių tėvai) interpretuoja klasės bendruomenės dovanų dovanojimo mokytojams praktikas ir klausime, ką tai atskleidžia apie socialiai ir kultūriškai brėžiamą ribą tarp tarp dovanos ir kyšio². Dovanų dovanojimas mokytojams mokykloje buvo skirtingai vertinamas informantų, tačiau dalis jų šias praktikas traktavo kaip tam tikrą kyšį. Antropologo Akhilo Guptos teigimu, svarbu analizuoti ne tik patį korupcijos reiškinių, bet ir diskursus apie korupciją (Gupta 1995; Gupta 2005). A. Gupta teigia, jog „užuot matęs korupciją kaip disfunkcinį valstybės institucijų aspektą, aš ją matau kaip mechanizmą, kurį pasitelkus diskursyviai konstruojama valstybė“ (Gupta 1995: 376). Kitais žodžiais sakant, Gupta pabrėžia, kad būtent per sąveiką su valstybės institucijomis piliečiai „patiria valstybę“ (angl. *encounter state*) lokaliame lygmenyje savo kasdienybėje (Gupta 1995: 378), o kalbėjimas apie valstybę ir korupcijos patirtį atskleidžia, kaip ta valstybė „įsivaizduojama“ (angl. *imagined*) (Gupta 1995: 376). Tad pasitelkiant Guptos perspektyvą (Gupta 1995; Gupta 2005), informantų kalbėjimas apie dovanų dovanojimo praktikas atskleidžia ir tam tikrus valstybės vaizdinius ir piliečių santykį su šia institucija.

Šio straipsnio pagrindiniai šaltiniai – kokybinio tyrimo duomenys, kurie buvo renkami taikant kelis metodus. 2016–2017 m. atlikta vienuolika giluminių nestruktūruotų interviu su įvairių Vilniaus mokyklų bendruomenių nariais. Renkant medžiagą šiuo metodu, buvo tikslingai ieškoma informantų pagal tam

² Mokyklos bendruomenei priklauso ne tik mokytojai ar mokinių tėvai, tačiau ir administracijos nariai, mokiniai. Tačiau su pastarosiomis grupėmis interviu nebuvo atliekami.

tikrus kriterijus: tėvai, kurie turi pradinės mokyklų klases lankančių ar neseniai pradžios mokyklą baigusiu vaikų, arba mokytojai, kurie dirba pradinėse klasėse arba turi vyresnių auklėtinių klasę. Kalbinti informantai yra iš skirtingų Vilniaus ir Vilniaus rajono mokyklų lietuvių mokomąja kalba. Keturi iš šių interviu buvo atlikti su mokytojais, septyni – su mokinių tėvais. Visi tyrime dalyvavę mokytojai buvo panašaus amžiaus (30–40 metų), du iš jų – vyrai, dvi – moterys. Dauguma iš kalbintų tėvų – moterys, tačiau interviu metu jos dažnai kalbėjo ne tik apie savo, bet ir apie kitų šeimos narių nuostatas. Kai kurie kalbinti mokytojai tuo pačiu metu yra ir mokyklinio amžiaus mokinių tėvai, tad jie kalbėjo tiek apie savo kaip tėvų, tiek kaip mokytojų patirtį. Siekiant išlaikyti informantų ir institucijų anonimiškumą, straipsnyje neįvardijami mokyklų pavadinimai, o informantų vardai pakeisti.

Kitas svarbus šaltinis – dalyvaujamojo stebėjimo metodu 2012–2017 m. surinkti duomenys, kai šio straipsnio autorė kaip dviejų Vilniaus mokyklų bendruomenių narė, mokinių mama, turėjo galimybę dalyvauti tėvų susirinkimuose ir diskusijose dėl dovanų dovanojimo. Mokyklose tėvų susirinkimai paprastai vyksta keletą kartų per metus (mokslo metų pradžioje, prieš didžiąsias metų šventes ir mokslo metų pabaigoje), be to, tėvai bendrauja elektroniniu paštu. Šios patirtys leido natūralioje aplinkoje stebėti klases tėvų bendruomenėje priimamus sprendimus³.

Trečiasis šaltinis – be apribojimų, t. y. nesiregistruojant diskusijos dalyviu, internetinėje erdvėje (diskusijų forume *supermama.lt*) prieinama medžiaga, atskleidžianti skirtingus tėvų požiūrius į dovanų dovanojimą mokyklose. Nuosekliai peržiūrėtos diskusijos tema „Originali Kalėdų dovana mokytojai“ (diskusija vyko 2009–2013 m.), „Dovana mokytojai“ (2015 m.). Šiose diskusijose dalyvauja ne tik Vilniaus miesto mokyklas lankančių vaikų tėvai. Diskusijų dalyviai yra anonimiški, kadangi dauguma jų diskusijose prisistato slapyvardžiais. Vis dėlto pasirinkti slapyvardžiai leistų manyti, jog dauguma diskutantų – moterys. Iš viso diskutantų buvo apie 30. Nors internetinės medžiagos analizė kelia papildomų iššūkių, tokius kaip informacijos patikimumo klausimai, tačiau internetinėje erdvėje vykstančios diskusijos ne prieštarauja, o papildo klases erdvėse stebėtas situacijas. Vis dėlto internetinėje erdvėje vykstančios diskusijos vertintinos labiau kaip antrinis, papildomas empirikos šaltinis.

³ Antropologinis tyrimas reikalauja refleksyvumo, tad būtina pripažinti, kad susidūrusi su šiomis praktikomis mokyklos bendruomenėje autorė aktyviai pasisakė prieš jas, tačiau ilgainiui prisitaikė prie esamos situacijos. Dažniausiai tariantis dėl interviu autorė neišsakydavo savo asmeninės nuomonės dovanų mokytojams klausimais siekdama kuo mažiau daryti įtakos interviu metu gaunami informacijai. Tačiau interviu pabaigoje pasidalindavo su informantais(ėmis) savo patirtimi ir požiūriu į šias praktikas.

Dovana, kyšis ir valstybė: antropologijos perspektyvos

Ekonominiai mainai, dovanos socialinės ir kultūrinės reikšmės yra viena populiariausių temų antropologijoje (žr. Sherry 1983). Vienas žinomiausių darbų yra klasikinis antropologo Marcellio Mausso darbas *Dovana (The Gift)*, kuriame autorius pabrėžė, jog dovanojimas nematomais saitais susieja dovanos davėją ir dovanos gavėją, kadangi gavus dovaną (daiktą, paslaugas, kt.), privaloma atsidėkoti dovanojant lygiavertę dovaną (Mauss 1966; žr. taip pat McGee, Warms 2008). Duodami dovaną mes kartu kuriame ir patvirtiname socialinį ryšį, siejantį mus su dovanos gavėju, ir priešingai – atsisakymas priimti dovaną reiškia tam tikro socialinio ir simbolinio ryšio paneigimą ar pripažinimą, jog nesugebėsi atsilyginti lygiaverte dovana (Mauss 1966; Sherry 1983).

Johnas F. Sherry išskyrė socialinę, asmeninę ir ekonominę dovanos dovanojimo dimensijas (Sherry 1983). Socialinė dimensija siejama su socialinio ryšio užmezgimu, asmeninė dimensija siejama su savo ir kito identiteto atpažinimu parenkant ir įteikiant dovaną, ekonominė dimensija – su dovanos gavėjo ekonomine nauda (Sherry 1983). Šiame straipsnyje aptariama kolektyvinė (grupės) dovana – klasės bendruomenės dovana mokytojai(ui) – dėl savo kolektyvinio veiksmo pobūdžio turėtų būti suvokiama kitaip nei apsikeitimas dovanomis tarp individų. J. F. Sherry grupės dovanas išskiria į atskirą dovanų kategoriją, kurią įvardija kaip „korporacijos / grupės dovana“ (angl. *corporate*) ir jas sieja su įtakos darymu, tačiau iš esmės šis autorius kalba apie įmonių dovanas, kurios yra kitoks reiškinyss nei dovana nuo klasės tėvų bendruomenės (Sherry 1983: 161). Kalbant apie dovanos reiškinį Rytų Europos regione, mokslinėje literatūroje diskutuojama apie skirtį ir sąsajas tarp dovanos, *blato*, kyšio / korupcijos ir šias diskusijas trumpai aptarsime.

Blatas sovietmečiu sietas su vadinamąja „trūkumų ekonomika“ (Verdery 1996) ir neretai traktuojamas kaip vienas iš būdų, padedančių sovietinės valstybės piliečiams išgyventi (Sampson 1986; Verdery 1996; Ledeneva 1998, kt.). Aлена V. Ledeneva *blato* fenomeną sovietmečiu apibrėžia kaip būdą gauti tam tikras paslaugas ar prekes „trūkumų ekonomikos“ kontekste (Ledeneva 1998: 37). A. Ledeneva, aptardama skirtį tarp *blato* ir kyšio, teigia, jog *blatas* sovietmečiu žmonių buvo suprantamas kaip paremtas draugyste, pagalba vienas kitam, priklausymu tam tikrai socialinei grupei, o tai darė šį reiškinį kitokį palyginti su kyšiu ar korupcija, kurie buvo siejami su nelegalia veikla (Ledeneva 1998: 39–47). Ledeneva kelia klausimą dėl *blato* egzistavimo posovietmečiu ir jos atsakymas nėra vienareikšmis: socialinių ryšių nebereikia, kad galėtum įsigyti tam tikrų prekių, tačiau socialiniai ryšiai išlieka svarbūs ieškant darbo, gaunant svarbios informacijos ir panašiose situacijose (Ledeneva 1998; plg. Brandišauskas 2005; Brković 2015; Žiliukaitė 2015b: 345–346, kt.).

Sociologės Dalia Leinartė, Laima Žilinskienė, Sigita Kraniauskienė, Irena Šutinienė, Ingrida Gečienė analizuoja žmonių gyvenimo istorijas siekdamas atskleisti, kokias funkcijas socialiniai ryšiai, pažintys, *blatas* atliko sovietmečiu Lietuvoje (Leinartė ir kt. 2014). Mokslininkės pažymi, jog tiek *blatas*, tiek kyšis, viena vertus, buvo vertinami kaip natūrali gyvenimo dalis, tačiau kita vertus, – dalies respondentų smerkiami kaip moraliai nepriimtinas reiškiny (Leinartė ir kt. 2014: 111–113). Gyvenimo istorijų analizė atskleidė, jog *blatas* informantų buvo siejamas su tam tikro pobūdžio tarpusavio santykiais, kuriuos monografijos autoriai įvardija „sovietinio socialumo ilgesiu“ (Leinartė ir kt. 2014: 190). Sociologė Rūta Žiliukaitė analizuoja *blato* tinklų pobūdžio sovietinėje Lietuvos visuomenėje retrospektyvaus tyrimo duomenis, kurie rodo, kad *blato* pobūdžio mainuose respondentai labiausiai naudojami ryšiais per artimiausius žmones (šeimos narius, gimines ir pan.) (Žiliukaitė 2014; Žiliukaitė 2015b). Įdomu, kad Lietuvos mokslininkų tyrimai atskleidė, jog prisimindami sovietmetį respondentai dažnai neigė patys dalyvavę *blato* pobūdžio mainuose (Leinartė ir kt. 2014; Žiliukaitė 2014).

Etnografiniai sovietmečio ir posovietmečio kasdinių ekonominių praktikų tyrimai atskleidė, jog sovietmečiu suformuotos praktikos daro poveikį posovietmečiu vykstantiems socialiniams, ekonominiams procesams (Dunn 2004; Hohnen 2001; Hohnen 2003; Harboe Knudsen 2012, kt.), tad tam tikrų posovietmečio reiškinių ištakų ieškoma sovietmečiu gyvavusiose praktikose ir dažnu atveju *blatas* siejamas su korupcijos reiškiniu posovietmečiu (Borén 2003; Sedlenieks 2003; Brandišauskas 2005; Žiliukaitė 2014; Žiliukaitė 2015b, kt.). Neformalus mainai matomi kaip priklausantys „pilkajai zonai“ (angl. *grey zone*) arba „pilkajai ekonomikai“ (angl. *grey economy*), kuri apibūdinama pasitelkiant tokias sąvokas kaip neapibrėžtumas, ambivalentiškumas ir neatpažįstamumas (Pine 2015)⁴. Kalbant apie straipsnyje aptariamą empirinę medžiagą, interviu metu dalis informantų dovanų dovanojimo praktikų mokyklose ištakas siejo su *blato* fenomenu sovietmečiu, tačiau šiame straipsnyje bus teigiama, jog tai nėra pakankamas šio reiškinio paaiškinimas.

Apie korupcijos apraiškas švietime šiuolaikinėje Lietuvoje iš sociologinės, teisinės perspektyvos rašė Valdas Pruskus (Pruskus 2007a; Pruskus 2007b). V. Pruskus individualias mokinių tėvų dovanas mokytojams, tokias kaip kava, saldainiai, alkoholiniai gėrimai, vertina kaip korupciją ir korupcinio pobūdžio mainus, kuriuos visų pirma sieja su nedidelėmis mokytojų algomis (Pruskus 2007b), o korupcijos apraiškų (autoriaus įvardijamų kaip „dovanos“, „favoritizmas“, „protegavimas“) platesniame švietimo kontekste (mokyklose, universitetuose,

⁴ Mokslininkai „pilkajai zonai“ priskiria neformalius mainus, šešėlinę ekonomiką, *blatą* ir panašaus pobūdžio reiškinius, kurie dažnai būna nematomi, nereguliuojami valstybės ir ambivalentiškai vertinami (Pine 2015; plg. Frederiksen, Harboe Knudsen 2015).

švietimo politiką formuojančiose įstaigose) priežastis įvardijo kaip „ekonomines“ (maži darbuotojų atlyginimai), „socialines – kultūrinės“ (paplitusios normos dėl prestižines specialybes studijuojančių studentų kontingento, pilietinio aktyvumo stoka), „teisines“ (kintanti ir neefektyvi teisinė sistema, kt.), organizacinės (motyvacinės uždarbios sistemos, atskaitomybės nebuvimas, kt.) (Pruskus 2007a: 66–70). Mokslininkai pabrėžia, jog sudėtinga „objektyviai“ atskirti „dovaną“ nuo „kyšio“ ir šiai skirčiai įvardinti dažnai pasitelkiami įvairūs kriterijai, susiję su dalyvaujančiųjų mainuose gaunama nauda, statusais (Pruskus 2007a; žr. taip pat Graycar, Jancsics 2016, kt.).

Tačiau antropologinė perspektyva, kitaip nei teisės ar kiti mokslai, pabrėžia, jog svarbu kontekstualizuoti neformalių mainų, dovanų dovanojimo praktikas, suprasti jų kultūriškai ir socialiai nulemtą logiką, kad riba tarp dovanos ir kyšio yra konstruojama skirtingai skirtinguose socialiniuose kultūrinuose kontekstuose (Haller, Shore 2005b; Polese 2014; Graycar, Jancsics 2016, kt.). Kaip teigia Dieteris Hallerisas ir Chris Shore'as, kitaip nei kiti mokslai, „žvelgiant į korupciją iš antropologinės perspektyvos, mūsų dėmesys būtinai nukryps į reikšmių ir reprezentacijos problemas“ (Haller, Shore 2005b: 2). Todėl antropologijos mokslė gausu tyrimų, kuriuose analizuojama kokias socialines ir kultūrinės reikšmes dovanai, mainams, kyšiui suteikia vietos žmonės (Haller, Shore 2005a; Polese 2014, kt.). Pavyzdžiui, Caroline Humphrey, analizuodama paslaugų ir malonių (angl. *favours*) praktikas aukštojo mokslo srityje Rusijoje ir Mongolijoje, teigia, jog šias neformalias praktikas mes turime matyti atsižvelgdami į papildomus su individo saviverte ir pripažinimu platesnėje bendruomenėje susijusius aspektus, kuriuos ši mokslininkė įvardija kaip „moralinę veiksmo estetiką“ (angl. *moral aesthetics of action*) (Humphrey 2012: 23).

Diskusijose apie korupciją ar mainus mokslininkai pabrėžia struktūrinį kontekstą, t. y. valstybės vaidmenį⁵. Teigiama, jog tai, kaip kokybiškai valstybė perskirsto resursus ar užtikrina paslaugų prieinamumą savo piliečiams, turi poveikį neformalių mainų praktikų paplitimui (Polese 2014; Pine 2015, kt.). Abelis Polese'as tyrinėjo neformalias ekonomines praktikas (atsilyginimą gydytojui pinigais) Ukrainos ligoninėse ir teigia, kad valstybė gali deklaruoti, jog sveikatos priežiūros paslaugos yra nemokamos, tačiau to neįgyvendinant, visuomenės nariai ieško individualių būdų, kaip spręsti sveikatos paslaugų prieinamumą (Polese 2014). Kaip buvo aptarta, antropologo Akhil Guptos teigimu, kalbėjimas apie korupciją kasdienėse situacijose turėtų būti suvokiamas kaip „diskursyvus valstybės konstravimas“ (angl. *discursive construction of the state*) (Gupta 1995: 375), todėl žvelgiant iš šios perspektyvos, svarbios ne tik pačios praktikos, tačiau ir kalbėjimas apie jas.

⁵ Žr. tyrimų apžvalgą Torsello 2011.

Neformalūs mainai Rytų Europoje posovietmečiu sulaukė antropologų ir kitų mokslininkų dėmesio (žr. Rivkin-Fish 2005; Humphrey 2012; Polese 2014; Pine 2015; Praspaliauskienė 2016, kt.). Neformalūs mainai tirti sveikatos priežiūros (Rivkin-Fish 2005; Polese 2014; Praspaliauskienė 2016, kt.), švietimo (Patico 2002; Humphrey 2012, kt.) srityse. Dovanų ir „vokelių“ praktikas Lietuvos sveikatos priežiūros įstaigose tyrusios R. Praspaliauskienės teigimu, ligoninių klientai dovanų ir pinigų „vokeliuose“ praktikas interpretavo ne tik kaip ekonominius mainus, bet ir kaip tam tikrą apsidraudimą siekiant sėkmingai pasveikti, taip pat šias praktikas siejo su tam tikro pobūdžio paciento ir gydytojo santykio kūrimu (Praspaliauskienė 2016; žr. taip pat šį numerį). Lyginamuoju aspektu svarbus Jennifer Patico darbas, kuriame autorė interpretuoja XX a. paskutiniajame dešimtmetyje Rusijos valstybinėse mokyklose atlikto kokybinio tyrimo (interviu su mokytojais) duomenis apie dovanų dovanojimo praktikas viešajame sektoriuje (mokyklose, sveikatos priežiūros įstaigose) (Patico 2002). Daugelis J. Patico aprašytų Rusijos kontekstui būdingų dovanos mokytojui ar gydytojui parinkimo, įteikimo, interpretacijos aspektų atsiskleidė ir šio straipsnio autorės tyrime. Patico pasitelkia „pripažinimo“ (angl. *recognizing*) sąvoką ir akcentuoja tai, kas žmonių požiūriu šiomis praktikomis „pripažįstama“, tai yra kad dovanų dovanojimu kuriamas tam tikra morale pagrįstas socialumas ir bendrumas (Patico 2002: 362).

Daugelis reikšmių, priskiriamų dovanų dovanojimo praktikoms Lietuvos mokyklose yra būdingos ir aprašytoms kituose kontekstuose, o tai leidžia kelti klausimą dėl sovietinio periodo palikimo arba bendražmogiškų dovanų dovanojimo tendencijų. Tačiau šio straipsnio autorės atliktas tyrimas atskleidžia, jog požiūriai į dovanų dovanojimo praktikas skiriasi mokyklų bendruomenėse, o tai leidžia kelti klausimus dėl šių skirtumų priežasčių ir kvestionuoti kartais homogenišką Rytų Europos visuomenių kaip visuotinai toleruojančių neformalių mainų praktikas vaizdinį. Toliau straipsnyje bus apžvelgtos šio straipsnio autorės atlikto tyrimo metu užfiksuotos dovanų dovanojimo mokytojams praktikos Lietuvos mokyklose, taip pat mokytojų bei klasės mokinių tėvų požiūriai į šias praktikas.

Dovanų dovanojimas mokytojams mokyklose: naujų tradicijų kūrimas ar senųjų tęsimas?

Dalyvaujamasis stebėjimas, interviu bei diskusijų internete analizė atskleidė, jog klasės bendruomenės dovanos mokytojams mokyklose dažniausiai dovanojamos tokiomis progomis kaip mokslo metų pradžia ir pabaiga, tarptautinė mokytojų diena, Kalėdos, mokytojos(o) gimimo diena, tam tikro mokyklos etapo (pvz., pradžios mokyklos, progimnazijos, gimnazijos) pabaiga. Kai kurios datos

buvo universalios (pvz., Kalėdos, tarptautinė mokytojo profesijos diena), tačiau ne visi informantai minėjo sveikinimus mokytojos(o) gimimo dienos proga. Dalis šių progų traktuotinos kaip atėjusios iš sovietmečio – pvz., rugsėjo 1-oji ar tarptautinė mokytojo profesijos diena, tačiau kiekvienų mokslo metų pabaigos paminėjimas specialiomis dovanomis ar tam tikro mokyklinio etapo paminėjimas (pradžios mokykla, progimnazija) veikia sietinas su paskutiniaisiais dešimtmečiais vykusia mokyklų ir mokymo proceso reorganizacija ir tam tikra šių etapų komercializacija. Dovanų mokytojams idėjos aptariamos internetiniuose diskusijų forumuose, kuriuose keičiamasi dovanų idėjomis, prašoma patarimų dėl dovanos išrinkimo, pelno siekiančios įmonės reklamuoja dovanas mokytojams⁶.

Dovanojimo progos ir dovanos aptariamos tarp klasės mokinių tėvų žodžiu (pvz., po tėvų susirinkimo mokykloje) ar tėvams bendraujant elektroniniu paštu. Vienas iš būdų – mokslo metų pradžioje ar prieš tam tikrą progą klasės tėvų bendruomenėje elektroniniu paštu aptariama renkama suma ir galimos dovanos: dažnai klasės komiteto narys(ė) ar aktyvi mokinio mama ar tėvas primena apie artėjančią šventę ir pasiūlo dovanos idėją bei aptaria rinktiną sumą. Dažnai suma renkama didesnė, nei kad reikia mokytojos(o) dovanai, kadangi planuojamos ir kitos išlaidos, tokios kaip kalėdinės dovanos vaikams, reikiamos mokymo priemonės (pvz., kopijavimo popierius ir pan.). Dalyvaujamasis stebėjimas, diskusijos internete, interviu atskleidžia, kad šios praktikos dažnai sukelia tam tikrą įtampą klasės mokinių tėvų bendruomenėje, kadangi ne visi pritaria dovanų dovanojimui arba dovanų dovanojimui tam tikra proga (pvz., ar reikia dovanoti dovaną mokytojos gimimo dienos proga), diskutuojama dėl priimtinos kolektyvinės dovanos kainos.

Tyrimo medžiaga atskleidžia, jog diskutuodami apie bendrą dovaną mokytojai(ui), tėvai aptaria, ar dovanoti daiktą, ar čekį, grynų pinigų sumą, gėlių, meno dirbinį (vazą, paveikslą, juvelyrinį dirbinį ir pan.), bilietus į kultūrinį renginį, grožio procedūras ir kt. Internetinėje erdvėje kai kuriais atvejais klasės tėvų sukuriama galimybė išreikšti nuomonę ir balsuoti pasirenkant iš kelių siūlomų dovanos mokytojai variantų, pavyzdžiui, rinktis tarp prekybos centro dovanos čekio, ar vaisių ir kitų skanumynų šventinio krepšelio. Kaip priedas prie brangesnės dovanos arba kai kuriais atvejais kaip pagrindinė dovana ruošiamos rankų darbo dovanos – meduoliai, atvirukai, palinkėjimai. Interviu su tėvais iš Vilniaus atskleidžia, jog prekybos centro tam tikros pinigų sumos čekis (autorės tyrimo metu ši suma buvo penkiasdešimt eurų ir daugiau) yra viena populiariausių dovanų, kuri informantų apibūdinama kaip praktiška ir leidžianti mokytojai(jui) pasirinkti tinkamiausią daiktą. Pavyzdžiui, Rima, keturiasdešimtemetė dviejų vaikų mama iš Vilniaus pasakoja:

⁶Dėl paskutinio aspekto žr., pvz., Mokytojo dienos... 2017.

...Čekius mes dovanojam per Kalėdas, nes aš žinau pati, man visada prieš Kalėdas labai trūksta [pinigų], jei man kas padovanotų maisto parduotuvės čekį, aš būčiau labai laiminga. <...> mokytojo diena gali būti ir <...> knygos čekis ar knyga, kažkoks rašiklis, vartojamas dalykas. Vienais metais padovanojom mokytojai vazą, kuri visada gaudavo gėlių <...> atkreipi dėmesį, ar mėgstata puoštis <...>, pinigine išraiška gali būti 30 eurų, bet tai yra dėmesys. <...> ten kokius bilietus į teatrą. Nupirkau tiesiog Tiketos kuponą, kur gali išsirinkti bilietus. <...> ai, nupirkome šakotį šalia viso to, pridėjome. Aš tame niekada nematau kriminalų. Ir nemanau, kad turi būti rinkliavos rinkliavomis, bet dėmesio parodymas turi būti.

Tėvai aptaria kolektyvinės dovanos kainą ir renka atitinkamą sumą iš kiekvieno klasės vaiko ar šeimos, t. y. sutarta bendra suma padalinama iš klasės vaikų ar šeimų skaičiaus. Numatyta surinkti suma gali būti perduodama klasėje pinigų renkančiam vaikui (pvz., atsakingo už dovanos nupirkimą mamos / tėvo vaikui) per vaikus arba surenkama iš tėvų klasės susirinkimo metu. Tuo atveju, kai vaikai lanko pirmas klases ir tėvai patys lydi vaikus į mokyklą, sutarta suma gali būti perduota neįtraukiant vaikų, tėvams susitikus mokykloje. Situacijose, kuriose dalyvavo autorė, jei šeima buvo nepasiturinti arba tiesiog neperduodavo pinigų, už ją būdavo pridėdami pinigai iš bendro klasės fondo ar asmeninių kurio nors iš klasės vaikų tėvų lėšų. Nors progos įvairuoja, panašu, jog pagrindinė ir svarbiausia dovanos dovanojimo mokytojai(ui) proga būna Kalėdos. Tam tikro mokymosi etapo (pvz., pradžios mokyklos, progimnazijos ir pan.) baigimas pažymimas didesne dovana ne tik klasės mokytojai(ui) ar auklėtojai(ui), bet dažnai ir dovanomis (interviu metu minėti konditerijos gaminiai, gėlės) mokyklos administracijos nariams ar dalykų mokytojoms.

Sprendimas dovanoti dovaną ir dovanos kaina dažnai sukelia diskusijas tarp tėvų ir nuomonių išsiskyrimą. Šiose diskusijose svarbi tampa skirtis tarp vadinamosios „simbolinės“ ir „ne simbolinės“ dovanos. „Simbolinė“ dovana būtų tokia, kuri ne per daug brangi, informantų apibūdinama kaip tiesiog dėmesio parodymas, o „ne simbolinė“ – brangesnė. Ši skirtis tarp vadinamosios „simbolinės“ ir „ne simbolinės“ dovanos priklauso nuo konteksto – klasės mokinių tėvų pajamų ir galimybių. Mokinių tėvų diskusijose renkant dovaną mokytojai(ui) ryškėja skirtis tarp to, ką būtų galima apibendrinti kaip „šilta“ ir „nešilta“ dovana, kada „šilta“ dovana būtų tokia, kuri suponuotų tam tikrą asmenišką ryšį, o „nešilta“ – tam tikrą distanciją, oficialų ryšį. Čekiai, pinigai vokeliuose informantų siejami su „nešilta“ dovana, į kurią neįdėta pakankamai širdies ir dėmesio (plg. Patico 2002; Rivkin-Fish 2005). Kita vertus, tokio pobūdžio dovanos apibūdinamos kaip „praktiškos“, kada dovanos gavėjas(a) pasirinks pagal savo poreikius. Kartu tam tikras rankų darbo priedas prie „nešiltos“ dovanos (užrašyti linkėjimai, piešiniai, kt.) padaro ją „šiltą“ ir „tinkamą“. Šokoladas, kava

ir kiti geros kokybės maisto produktai taip pat pasirenkami kaip vienas iš dovanos elementų, informantų teigimu, paverčiantis ją „šiltesne“ (plg. Patico 2002; Rivkin-Fish 2005). Ši skirtis tarp vadinamosios „šiltos“ arba asmeniškės ir „nešiltos“ dovanos gali būti siejama su bendražmogiškais strategijomis, kada kalbant apie dovanos parinkimą, svarbus tampa ryšio su dovanos gavėju artumas, ir kuo šis ryšys artimesnis, tuo asmeniškė parenkama dovana (Johnson 1974, cit. iš Sherry 1983: 161–162).

Panašūs dovanų pasirinkimo kriterijai atsiskleidė ir J. Patico atliktame tyrime Rusijoje, kada renkant dovaną mokytojui ar gydytojui, buvo svarbu, kad ji nebūtų nei per daug formali (pvz. pinigai), nei per daug asmeninio pobūdžio, kad ja gavėjas tikrai galėtų pasinaudoti, kad būtų priimtina kaina (Patico 2002: 355–363). Dovanos viešajame sektoriuje Rusijos kontekste informantų buvo apibūdinamos kaip „dėmesio rodymas“ (angl. *signs of attention*) (Patico 2002: 351–355), o tokie patys paaiškinimai buvo dažni ir šio straipsnio autorės tyrimo metu. Etnografiniai tyrimai skirtinguose kontekstuose atskleidė, jog dovanos viešojo sektoriaus darbuotojui (mokytojui, gydytojui) informantų siejamos su bendruomeniškumo paieškomis ir / ar asmeniniškės ryšio kūrimu (Patico 2002; Fish-Rivkin 2005; Praspaliauskienė 2016, kt.). Finnas Sivertas Nielsenas XX a. devintajame dešimtmetyje atliko etnografinį tyrimą Rusijoje ir įvardina „šilto“ – „šalto“ santykio kūrimo strategijas, kai taikant formalias „šaltas“ biurokratinės taisyklės, kuriami barjerai ir atskirtis, o per socialinius ryšius ar dovanas perėjus į „šiltą“ santykį, individas simboliškai tampa tam tikros grupės / bendruomenės dalimi ir visi formalūs biurokratiniai sunkumai išsprendžiami (Nielsen 2006[1986]). Lietuvos sociologų retrospektyvinis *blato* santykių sovietmečiu tyrimas taip pat atskleidė, jog *blatas* informantų buvo siejamas su tam tikro pobūdžio tarpusavio santykiais, kurie dalies žmonių buvo vertinami teigiamai dėl kuriamos tarpusavio priklausomybės (Leinartė ir kt. 2014: 190–191).

Manytume, kad aptariamame kontekste atsiskleidžia Sherry išskirtos socialinė, asmeninė ir ekonominė dovanos dimensijos (Sherry 1983), kadangi dovanojant siekiama kurti socialinį ryšį su mokytoja, dovaną parenkant atpažįstamas jos / jo identitetas numanant mokytojo(s) poreikius ir interesus, o ekonominė dimensija akivaizdi kalbant apie dovanos finansinę išraišką. Dovanojimo paplitimas veikiamas konkrečios mokyklos administracijos nuostatų ir klasės vaikų tėvų ekonominių galimybių, asmeninio mokytojų požiūrio, tad informantai minėjo situacijas, vietas ir institucijas, kuriose tokia praktika iš principo nebuvo galima. Tačiau interviu metu atsiskleidė, jog kitais atvejais dovanos mokytojui gali būti pakankamai brangios ir joms reikia lėšų:

<...> o mokytojai dovana buvo du šimtai penkiasdešimt litų <...> ir dovana irgi ten į kažkokią grožio procedūrą, paskui kažkas pasiūlė, kodėl ne į Panoramą [prekybos centras Vilniuje] <...> Ir dar man nepatinka infliacija, jei praeitais metais mes davėm mokytojai du šimtus penkiasdešimt litų, tai žinai, man atrodo, kad jie [tėvai] pasakė, kad duodam šešiasdešimt eurų, o paskui suapvalino iki šimto. <...> Čia prieš kokias tris savaites parašė komitetas, kad yra mokytojos gimtadienis, siūlau <...> eurų gift. <...> aš nežinau iš kur čia išlindo tas gimtadienis, kad mes nesveikinome gimtadieniui <...> (Jolanta, Vilnius).

Brangios dovanos mokytojams interviu ir neformalių pokalbių metu dažnai buvo siejamos su pasiturinčiais miestiečiais, tėvų socialinio ekonominio statuso demonstravimu, tad šios interpretacijos atskleidžia ir tam tikrą įtampą, kylančią dėl skirtingos ekonominės dalyvių situacijos. Autorės dalyvaujamojo stebėjimo metu pastebėtos situacijos atskleidžia, jog diskusijos tėvų bendruomenėje kyla ne tik dėl dovanos kainos, bet ir apskritai dėl šių praktikų priimtimumo. Vis dėlto dalyvaujamojo stebėjimo medžiaga leidžia teigti, kad dažniausiai diskusijose dalyvauja tik klasės tėvų mažuma, dauguma jų savo nuomonės neišsako.

Kai kurie informantai dovanų dovanojimo praktikas šių dienų Lietuvoje siejo su sovietmečio kasdienėmis praktikomis, interviu metu buvo prisimenami tam tikri mainai tarp mokytojų ir klasės tėvų, ne vienas informantas(ė) minėjo atvejus, kai sovietmečiu dėl geresnio pažymio, kuris buvo svarbus mokiniui stojant į aukštąją mokyklą, tėvai atsidėkodavo mokytojui(ai) materialinėmis dovanomis (pvz., kvepalais) arba vykdavo tam tikri mainai paslaugomis ar prekėmis⁷. Kita vertus, tam tikra ekonominė parama ar atsidėkojimas mokytojui dalies informantų buvo siejamas ir su tam tikru mokytojo statusu ne tik sovietmečiu, bet ir tarpukario Lietuvoje. Pavyzdžiui, viena iš informančių (mokytoja) teigė:

Senelė buvo mokytoja Smetonos laikais, tai turtų nesusikraudavo, bet bulvių atvežti, paremti tą mokytoją, tai buvo tikrai. <...> bet mano pradinė mokytoja [sovietmečiu], tai vištos, auksai, tai būdavo užsakoma. Tai paskui ji [informantės mokytoja sovietmečiu] ir išėjo į prekybą, ir turbūt atrado save.

Tad dovanų dovanojimo mokytojams ištakas galima sieti tiek su *blato* reiškiniu sovietmečiu, tiek su tam tikru mokytojo statuso įsivaizdavimu visuomenėje, kuris bent iš dalies buvo suformuotas ir tarpukario Lietuvoje. Kalbėdami apie šiandieninę visuomenę, dalis informantų pabrėždavo tam tikrą neatitikimą tarp ekonominio ir kultūrinio mokytojo statuso, kuris posovietmečio transformacijų pradžioje, kintant socialiniams sluoksniams, antropologo Steveno Sampsono buvo vaizdingai įvardintas kaip „kultūra be pinigų“ (angl. *culture without money*), t. y. kultūrinį statusą turintys žmonės naujoje sistemoje negeneravo jų kultūrinį statusą atitinkančio ekonominio kapitalo (Sampson 1994).

⁷ Apie *blatą* sovietinėje Lietuvoje žr. plačiau Leinartė ir kt. 2014; Žiliukaitė 2014; Žiliukaitė 2015a; Žiliukaitė 2015b.

Dovana kaip simbolinė ir ekonominė kompensacija už sunkų mokytojo darbą: mokytojų perspektyvos

Mokyklose organizuojamos rinkliavos, skirtos pagerinti mokyklos materialinę bazę, įsigyti ugdymo priemonių, pirkti dovanas yra plačiai paplitusi praktika. Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija 2014 m. inicijavo mokyklų bendruomenės narių (tėvų ir administracijos) apklausą, kuri atskleidė, kad 63 proc. iš 7000 apklausoje dalyvavusių tėvų yra susidūrę su mokyklose vykdomomis rinkliavomis (Švietimo ir mokslo... 2015). 2015 m. Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos pareiškimė spaudai teigiama, kad šios praktikos kelia įtampą klasės tėvų bendruomenėje, skatina socialinę ekonominę atskirtį, tad bet kokios rinkliavos gali vykti tik savanorišku principu ir užtikrinant įstaigos atsiskaitomumą, be to, pabrėžiama, kad visuotinai naudojamos ugdymo priemonės (pratybos), kurias perka tėvai, nėra privalomos (Švietimo ir mokslo... 2015). Kartu tėvams siunčiama žinia, jog mokyklose tėvų ar administracijos iniciatyva renkami pinigai (ugdymo priemonėms, inventoriui, klasės fondui ar kt.) yra nepageidautina ir neprivaloma iniciatyva. Tačiau kasdieniame mokyklų bendruomenių gyvenime oficialūs ministerijos pareiškimai tik sustiprina įtampą tarp skirtingas nuostatas turinčių tėvų, kadangi jie dar kartą patvirtina neatitikimą tarp oficialios pozicijos ir kasdienybės patirčių: nepaisant viešų pareiškimų, kasdienybėje įvairios rinkliavos renkamos.

Šiame poskyryje bus analizuojama, kaip informantai, dirbantys mokyklose mokytojais, kalbėjo apie dovanas ir dovanojimo mokytojams praktikas mokyklose. Interviu atskleidžia tam tikrą neapibrėžtumą: viena vertus, tyrime dalyvavę mokytojai dovanas vertino kaip „dėmesio parodymą“, kuri siejo su jų darbo įvertinimu (plg. Patico 2002). Kita vertus, ne visos dovanos ir ne visose situacijose buvo matomos kaip tinkamos ir priimtinos. Mokytojų požiūrį į dovanų dovanojimo praktikas galima analizuoti tik suvokiant mokytojo situaciją platesniame švietimo sistemos organizavimo kontekste. Kaip pažymi neformalius mainus iš antropologinės perspektyvos Rusijos sveikatos priežiūros sitemoje tyrusi Michele Rivkin-Fish, gydytojų sprendimas priimti asmeninį užmokestį iš pacientų buvo veikiamas platesnio sisteminio požiūrio į gydytojo darbą, neatitikimo tarp gydytojui keliamų lūkesčių ir valstybės teikiamo finansavimo, kurį atspindi Rivkin-Fish informanto teiginys, jog „mes apsimetame, kad dirbame, o jie [valdžia, – šio straipsnio autorės pastaba] apsimeta, kad moka mums“ (Rivkin-Fish 2005: 61). Nors kolektyvinės dovanos mokytojams ir jų funkcijos skiriasi nuo individualių dovanų ar kitokio pobūdžio neformalių mainų sveikatos priežiūros įstaigose visų pirma dėl dovanos mokytojui (ui) kolektyvinio pobūdžio, tačiau tam tikri švietimo sistemos organizavimo aspektai drauge su kultūrinėmis nuostatomis leidžia šioms dovanų dovanojimo praktikoms gyvuoti mokyklų bendruomenėse.

Interviu su mokytojais metu mokytojo situacija buvo apibūdinta kaip balansavimas tarp mokinių tėvų ir mokyklos administracijos, tarp keliamų mokytojui uždavinių ir turimų resursų jiems įgyvendinti. Šiame kontekste tyrime dalyvavę mokytojai kolektyvines (klasės bendruomenės) dovanas vertino kaip jų darbo įvertinimą, pripažinimą ir kokybiško santykio užmezgimą (plg. Patico 2002). Taikant M. Mausso teoriją apie dovanų dovanojimą, iš kalbintų mokytojų perspektyvos jiems teikiamos tėvų kolektyvinės dovanos suvokiamos kaip tam tikras atidovanojimas-atsidėkojimas (Mauss 1966). Tai yra mokytojas(a) dovanoja dėmesį, laiką, investuoja asmenines lėšas į papildomas ugdymo ar mokymosi motyvavimo priemones, o tėvai dovanoja dovaną mokytojui, t. y. gražina tam tikrą skolą. Kita vertus, apsimainymas dovanomis matomas kaip priklausantis nuo tėvų finansinių galimybių ir požiūrio, tad dovanų dovanojimas nėra vieno kalbinto mokytojo(s) nebuvo suvokiamas kaip privaloma ar savaime suprantama praktika. Kaip teigia Regina, keturiasdešimtmetė mokytoja iš Vilniaus:

Aš turėjau tradiciją, kad aš pati iš savo pinigų pirkdavau vaikams dovanas, nes kai kurie iš jų net knygų namie neturėjo. <...> man tai neužkliuvo, kad mažes nesveikina [su gimimo diena] <...> šiemet [įvykus tam tikriems pokyčiams darbo srityje] rugsėjo pirmą aš gavau knygyno 50 eurų čekį, man tai buvo labai didelė staigmena, nes per visą pedagoginio darbo praktiką tai buvo pirmoji dovana iš tėvų. Mane labai nustebino, aš susigraudinau, net dabar prisiminusi, nes buvo neįprasta per tiek metų <...> man tai buvo, kad nepamiršo, kad mato, kad stebi, ir tiesiog darbo įvertinimas <...>. Labai simboliškas, sukrečiantis emociškai [įvykis].

Dovana informantų suvokiama kaip socialinio ryšio užmezgimas, mokytojo(s) pripažinimas, atlikto darbo įvertinimas (plg. Patico 2002). Mokytojai minėjo tokias dovanas kaip pinigines lėšas, tam tikros sumos čekis pirkti knygyne ar prekybos centre, simbolinės dovanos su vaikų palinkėjimais, šokoladas ir panašiai. Dovanos sietinos su pačių vaikų iniciatyva ir mokytojo(s) įvertinimu, interviu metu buvo vertinamos kaip vertingiausios ir svarbiausios mokytojui(ai) simboline ir emocine prasme. Pavyzdžiui, apie trisdešimties metų amžiaus mokytojas Linas mini iš auklėtinių gautą dovaną – sportinius marškinėlius su užrašu, jog tai skirta geriausiam mokytojui, – kurią jis vertina kaip simbolinį jo kaip mokytojo darbo įvertinimą, kokybiško ryšio su auklėtiniais patvirtinimą:

<...> nes kai ateina patys vaikai, matau, kaip jie patys gal iš savo pinigų pasitaupė ir nupirko dovaną, o kaip tėvų, brangesnė [dovana] – nelabai man reiktų, nebūtų smagu. Tokio malonumo nebūtų kaip maikutė, ateinu kartais su maikute į mokyklą, kad matytų, jog nešioju.

Informantai, kurie dirbo mokytojais, pabrėžė skirtį tarp bendruomeniško pobūdžio dovanų ir dovanos su siekiu padaryti įtaką (plg. Patico 2002). Rankų darbo dovanos, simbolinės kolektyvinės dovanos vertinamos tiesiog kaip dėmesio

parodymas ir nebuvo siejamos su siekiu daryti įtaką mokytojui. Informantų tik keletą kartų minėtos individualaus dovanotojo (vieno iš mokinių tėvų) dovanos buvo suvokiamos kaip keliančios tam tikrus iššūkius etiniu požiūriu. Interviu atskleidė tam tikrus prieštaravimus: nors dovanos buvo vertinamos kaip simbolinis darbo įvertinimas, tačiau kartu mokytojo gaunamas atlygis iš institucijos už atliekamą darbą buvo įvardijamas kaip argumentas, jog jokių papildomų dovanų nereikia. Kita vertus, mokytoja, kuriai tam tikra proga nebuvo parodytas dėmesys (neįteikta gėlių puokštė nuo auklėjamosios klasės), matoma kaip galimai neužmezgusi tam tikro socialinio ryšio su klasės bendruomene, neįvertinta.

Patico atskleidė, kaip jos tyrimo metu mokytojai Rusijoje nesutikdavo dalyvauti kai kuriose mainų situacijose su mokinių tėvais, nepriimdavo tam tikrų siūlomų paslaugų visų pirma apgalvodami, kaip dovanos priėmimas paveiks jų santykį su konkrečiu dovanotoju(a) (Patico 2002: 350). Šio straipsnio autorės atlikti interviu su mokytojais taip pat atskleidžia, jog dovanos priimamos ir interpretuojamos situaciškai, atsižvelgiant į numanomus dovanotojų lūkesčius ar numanomą siekį padaryti įtaką mokytojo(s) sprendimams. Pavyzdžiui, kalbėdama apie knygyno čekį gautą dovanų nuo mokinių tėvų, viena iš pašnekovių mokytojų teigė, jog ji/s sąmoningai tą čekį panaudojo pirkdama/s knygas, reikalingas ugdomai klasei, ir laišku informavo tėvus apie tokį pasirinkimą. Dovana nuo visos klasės interviu metu suvokiama kaip priimtina todėl, jog tai traktuojama kaip bendras mokytojo(s) darbo įvertinimas ir neveda į asmeninį ryšį su kuriuo nors iš tėvų. Dovana nuo vieno klasės vaiko tėvų buvo vertinama situaciškai, nes buvo manoma, kad tokiu būdu galimai buvo siekiama tam tikro individualizuoto požiūrio į dovanotoją, kuris vertinamas kaip netinkamas:

<...> norėtų įtakoti, iš tiesų norėtų įtakoti. Tas dovanojimas yra simboliškai kažkoks keptas pyragas, bet tai bendruomeniška, savo rankų darbo. <...> Man buvo įteikta dovana vien tam, kad ir antras sūnus patektų į mokyklą (juokiasi), bet yra tėvų taip manančių [kad gali tai pasiekti įteikdami dovaną] (Justina, keturiasdešimtmetė mokytoja, Vilnius).

Vienos mokinės močiutė man padovanojo saldainių ir ten radau dar [pinigų] simboliškai ir aš ilgai galvojau, kodėl man, ką daryti, aš paprašiau adreso <...> ir padėkojau bei parašiau, kad nupirkau darbelių knygą klasei. Iš pradžių svarsčiau, gal man gražinti, o paskui nupirkau knygą ir nunešiau į klasę, bet aš lyg kompensavau, kad tie pinigai ne sau kosmetikai ar nagus nusilakavau, o tarsi į mokyklą (Regina, mokytoja, Vilnius).

Daugelis mokslinių tyrimų apie dovanas ar kitokio pobūdžio neformalių mainų praktikas skirtingose srityse (sveikatos priežiūros, švietimo sistemos) atskleidžia, jog informantai šias praktikas grindė poreikiu kurti tam tikrą bendruomeniškumo ir asmenišką, „šiltesnį“ ryšį (Patico 2002; Rivkin-Fish 2005; Praspaliauskienė 2016, apie sovietmečio praktikas žr. Leinartė ir kt. 2014; Žiliukaitė

2014; Žiliukaitė 2015a, kt.). Tyrime dalyvavę mokytojai taip pat pabrėžė tam tikros kokybės ryšį, numanomai kuriamą tarp mokytojo(os) ir tėvų dėl simbolinių kolektyvinių dovanų, tačiau sykiu dovanos nesuvokiamos kaip būtinos ar privalomos, ar kaip keičiančios mokytojo ir vaikų sąveiką:

Aš esu mokytoja ir jei gaunu dovanų, man yra labai smagu, tačiau jei aš jų negaučiau, nesikeistų mano požiūris į vaiką, aš visada sakau: vaikai, jus esate geriausia dovana, jūsų malonus elgesys. Jei aš gaunu saldinių, aš labai puikiai jaučiuosi juos išdalinusi visiems vaikams, nes tai dovana mums visiems. <...> Tos šiltos [dovanos], skanėstai, aš manau, kad tai gerai, kai tai darai iš širdies, ne dėl to, kad to reikia, o kad nori (Regina, mokytoja, Vilnius).

Mokslininkai mini fenomeną, jog abipusiuose mainuose dalyvaujančios šalys ar viena jų nepripažįsta, kad tokie mainai apskritai vyksta (Ledeneva 1998; Patico 2002; Leinartė ir kt. 2014; Žiliukaitė 2014; Žiliukaitė 2015a, kt.). Pavyzdžiui, Ledeneva, interpretuodama *blato* reiškinių sovietmečiu, pasitelkia P. Bourdieu sąvoką „nepripažinimas“ / „neteisingas supratimas“⁸ (angl. *misrecognition*) (Bourdieu 1990, cit. iš Ledeneva 1998: 59), kuri suponuoja tam tikrą situacijos supratimą neigiant bet kokius abipusius mainus (Ledeneva 1998; žr. t. p. Patico 2002, kt.). Ledenevos teigimu, *blato* pobūdžio santykiuose tai reiškia, jog dovana bus suvokiama kaip dovana tik tol, kol abi šalys teigs, jog nėra tikimasi kažkokio atlygio (Ledeneva 1998: 59). R. Žiliukaitės teigimu, Lietuvoje atliktas retrospektyvinis *blato* reiškinių sovietmečiu tyrimas patvirtina tai, jog didelė dalis respondentų negėbėjo atpažinti *blato* tipo mainų, taip pat buvo linę neigti tai, jog patys dalyvavo *blato* pobūdžio mainuose (Žiliukaitė 2014: 266–267; Žiliukaitė 2015a). Viena šio reiškinių priežasčių mokslininkė įvardija tai, kad *blatas* buvo nevienareikšmiškai vertinamas iš moralinės perspektyvos (Žiliukaitė 2014; Žiliukaitė 2015a: 141).

Tyrime dalyvavę mokytojai pabrėžė simbolinį ir socialinį, bet buvo linę nulytėti ekonominį (žr. Sherry 1983) gaunamų dovanų aspektą. Tačiau finansiškai brangesnės dovanos negalėtų būti suvokiamos tik kaip simbolinė dėmesio išraiška. Požiūris į dovanas atskleidžia ir tam tikrą ambivalentiškumą: kolektyvinė dovana nuo klasės bendruomenės informantų buvo suvokiama kaip priimtina, kadangi siejama su simboliniu mokytojo darbo įvertinimu. Tačiau individualios tėvų dovanos matomos kaip ne visada priimtinos ar nepageidaujamos dėl numanomai galimo noro padaryti įtaką mokytojo(s) sprendimams. Mokytojo(s) dalyvavimas šio pobūdžio mainuose buvo legitimuojamas ir per sisteminius dalykus: darbavimo (valstybės, valstybinės institucijos) keliamus reikalavimus riboto biudžeto sąlygomis, kai norint išlikti tokioje sistemoje, mokytojui svarbu užmegzti tinkamus, „šiltus“ socialinius ryšius su auklėjamosios klasės mokinių tėvais.

⁸ Ši sąvoka gali būti verčiama į lietuvių kalbą ir kaip „neatpažinimas“ (žr. Žiliukaitė 2014).

Tėvų nuostatos: bendruomenės diferenciacija

Antropologijos mokslo perspektyvoje pabrėžiama, kad dovanos ir dovanojimo prakti kos, mainai turi būti interpretuojami kontekstualizuotai, t. y. atsižvelgiant į socialinį kultūrinį kontekstą, kuriame šios praktikos vyksta (Haller, Shore 2005b; Graycar, Jancsics 2016, kt.). Autorės asmeninė patirtis pirmą kartą susidūrus su pačių tėvų inicijuotomis rinkliavomis mokykloje inspiravo rašyti šį straipsnį, o sykiu atskleidė, jog panašios praktikos sukelia įtampą klasių bendruomenėse⁹, kai atsiskleidžia skirtingi vertybiniai požiūriai, socialinės ekonominės galimybės ir sampratos, koku pagrindu kuriamas bendruomeniškas¹⁰.

Informantų, mokinių tėvų, pasakojimuose apie dovanų dovanojimo mokytojams praktikas išryškėjo panašios temos kaip ir interviu su mokytojais metu, tačiau atsiskleidė diferencijuoti požiūriai į šias praktikas. Dalis informantų kolektyvines dovanas mokytojams suvokė kaip tam tikrą kompensaciją už mokytojų sunkų darbą, kuris informantų buvo suvokiamas kaip nepakankamai vertinamas valstybės, t. y. nepakankamai apmokamas¹¹. Šiais atvejais valstybė matoma kaip neužtikrinanti adekvataus atlygio už mokytojo darbą ir šiai perspektyvai pritariantys tėvai kolektyvinę dovaną mokytojui(ai) suvokia kaip tam tikrą kompensaciją. Šie požiūriai patvirtina antropologų išvalgas, kad valstybės kaip institucijos negebėjimas tinkamai perskirstyti resursus skatina neformalių praktikų plėtrą (Polese 2014; Pine 2015). Pavyzdžiui, keturiasdešimtmetė vilnietė Rima prekybos centro dovanų čekį suvokia kaip tam tikrą ekonominę pagalbą pedagogui(ei), o mokytojos(jo) gimimo dienos paminėjimą klasėje kaip bendruomeniško kūrimą:

...Taip, pas mus tai [dovanų dovanojimas] vyksta. Nuoširdžiai pasakysiu, aš darželio atveju, man būdavo visada labai, aš asmeniškai pritariu, kad parodyti dėmesį tiems žmonėms, kurie su tavo vaiku praleidžia daug laiko, tai yra normalu <...> aš žinodavau darželio auklėtojo algą ir mes visada dovavome Maksimos čekį, tegul jos nueina ir nusiperka ko nors skanaus, savo šventiniam stalui <...> gimtadienis... jei grupėje švenčiami vaikų gimtadieniai, turi būti švenčiamas ir mokytojo gimtadienis. Kas nenormalu, kai prasideda ten didžiuliai finansiniai, ten išleistuvės, ten kažkokios dovanos, tūkstančiai litų, nes mano akimis žiūrint dėmesys ir finansinė išraiška tai skirtingi dalykai.

⁹ Šiame straipsnyje klasių bendruomenės suprantamos kaip vaikus, mokytoją ir vaikų tėvus susiejantys mokymo įstaigoje formuojami socialiniai ryšiai, tačiau nesuponuojama, kad šioms bendruomenėms nebūdingi hierarchiniai ar galios santykiai.

¹⁰ Plačiau apie mokinių tėvų požiūrius į įvairaus pobūdžio rinkliavas Lietuvos mokyklose žr. autorės straipsnį (Šliavaitė, rengiama spaudai 2018 m.).

¹¹ Tyrimai sveikatos priežiūros srityje (Rivkin-Fish 2005; Praspaliauskienė 2016) taip pat atskleidė informantų požiūrį, jog pinigai vokelyje ar kitos dovanos matomos kaip tam tikra kompensacija gydytojams už jų svarbų bet per menkai apmokamą darbą.

Pritaikant Mausso teoriją, dalies tyrime dalyvavusių mokinių tėvų požiūriu, dovana mokytojui tampa tam tikru „atidovanojimu“, skolos mokytojui gražinimu įteikiant dovana-atlygį už jų darbą (Mauss 1966). Pavyzdžiui, kaip teigia informantė Olga, „...man atrodo (abejoja) gal ir buvo iniciatyva, čekis knygynui. Norisi, vis tiek ta mūsų mokytoja nuostabi, šeimos pati neturi, vaikai prilipę prie jos, tad norisi tą dėmesį parodyti per tą dovanėlę“.

Informantai pabrėžė savanoriškumo principą dalyvaujant šiose praktikose, šis principas buvo suvokiamas kaip legitimuojantis dovanų dovanojimą. Dovana buvo apibūdinama kaip inicijuota pačių tėvų, kaip iniciatyva, kylanti iš bendruomenės, o mokyklos administracijos inspiruoti pageidavimai priimami kritiškai. Šio straipsnio autorė dalyvavo situacijoje, kai klasės mokytoja informavo tėvus apie mokyklos tradiciją, kad baigimo proga visos ugdymo procese dalyvavusios mokytojos nuo kiekvienos baigiančios klasės turi gauti po gėlių puokštę, ir buvo iškeltas klausimas, ar mokyklos direktorei nereikėtų nupirkti didesnės puokštės nei kad mokytojoms. Mokytoja šitoje situacijoje buvo kaip tarpininkė, turinti pasiekti, kad mokyklą baigiančios klasės tėvų bendruomenė neprieštarautų nusistovėjusiai tvarkai. Tokios situacijos atskleidžia vidinės mokyklų hierarchijos ir demokratijos trūkumo problemas, kurias reikėtų tirti atskirai. Interviu metu mokytojas šiose situacijose taip pat apibūdinamas kaip tam tikras sistemos įkaitas, tiesiogiai priklausomas nuo darbdavio ir priverstas būti tarpininku tarp administracijos ir klasės mokinių tėvų:

Praeitais metais buvo išleistuvės iš pradinės mokyklos, buvo nurodymas, kad turi būti nupirkta tiek ir tiek žmonių gėlių, tiek ir tiek tortų, administracijai būtinai nupirkta didelis tortas <...> [bendrai] nuo visų trijų pradinėjų klasių. Vat čia aš buvau pakraupusi. Kaip atėjęs reikalavimas pirkti tortą, gėles visokiems asmenims, bibliotekininkėms, vat čia man buvo nebeskanu <...> atėjo mokytoja visa išraudusi ir pasakė, kad dar reikia...ir tortas turi būti didelis, kad užtektų. Vat čia tai jau blogai, nes kai tu darai savo iniciatyva, tai viena, o kai ateina kaip reikalavimas <...> (Rima, keturiasdešimtmetė vilnietė).

Kaip ir kalbinti mokytojai, informantai – vaikų tėvai – akcentavo tai, kad dovanos leidžia užmegzti „kitoki“, „artimesni“ ryšį (plg. Patico 2002, kt.). Pavyzdžiui, viena iš informančių dovanų dovanojimą aiškino kaip paverčiantį santykius tarp dalyvių šiose praktikose „minkštesniais“:

<...> Nu nežinau, vat ir šiaip asmeniniame santykiyje, jei tu gauni dovana iš kažko, tai ne tai, kad būni skolingas, bet yra toks kažkoks ryšys, kuris <...> kažkaip tai suminkština santykį žmonių, tai gal vat iš tos pusės. Bet kad nuo to geriau kažkas, nežinau, neįsivaizduoju (Ingrida, Vilnius).

Tyrimo medžiagoje sutinkamas „minkštesnių“ santykių terminas suponuoja ir tam tikrą santykių lankstumą, kadangi „geras“ santykis su mokytoja potencialiai tampa svarbus, kai tėvai ne mokyklinių atostogų metu išvyksta su vaiku į

kelionę ir neturi pamokų praleidimą pateisinančių pažymų ir panašiose situacijose. Informantų minimas ir stebėjimų metu dažnai dalies tėvų pabrėžiamas siekis padaryti santykius bendruomeniškus, „kurti bendruomenę“, kad būtų „šilta“, „kad jaustųsi Kalėdinė dvasia“, „kad mokytoja jaustųsi bendruomenės dalimi“, iš tiesų galėtų būti interpretuojamas kaip suponuojantis tam tikrą tarpusavio santykių tipą, kuris skirtinguose kontekstuose tyrimus atlikusių autorių siejamas su bendruomeniškais ar žmonių retrospektyviai įsivaizduojamais sovietinei visuomenei tariamai būdingais žmonių tarpusavio santykiais (Leinartė ir kt. 2014; Karpavičius 2016; Žiliukaitė 2015a, kt.). Elizabeth C. Dunn ankstyvajame posovietmetyje atlikusi etnografinį tyrimą užsienio kapitalo privatizuotoje vaikų maisto įmonėje Lenkijoje pažymi, jog vienas pirmųjų naujųjų įmonės savininkų iš JAV sprendimų buvo atleisti buvusius vadovaujančius asmenis ir vadybininkus, kadangi šie vakariečių buvo suvokiami kaip per daug socialiniais saitais susisaistę su vietos bendruomene ir darbuotojais (Dunn 2004). Tad šis tarpusavio susisaistymas, priklausomybė, socialinių ryšių panaudojimas dažnai siejami su sovietinėms visuomenėms būdingu bendrabūviu, kuris vertinamas prieštarai (Dunn 2004; Leinartė ir kt. 2014; Harboe Knudsen 2012; Žiliukaitė 2015a; Karpavičius 2016, kt.).

Kita sritis, kurioje plačiai paplitusi neformali ekonomika, yra sveikatos priežiūros įstaigos (Rivkin-Fish 2005; Praspaliauskienė 2016, kt.). Šio straipsnio autorės atlikto tyrimo metu dauguma informantų dovanas gydytojams ir mokytojams matė kaip skirtingus dalykus. Ši skirtis buvo argumentuojama įvairiai: mokytojai dovanojama kolektyvinė (klasės bendruomenės) dovana nesitikint jokio atlygio; dovana dovanojama ne prieš paslaugą, o tam tikrų progų metu; kitaip nei gydytojui, dovana mokytojai(ui) dažniausiai dovanojama ne pinigais. Etnografinės studijos skirtinguose socialiniuose kultūriniuose kontekstuose atskleidžia įvairias, tačiau sykiu turinčias panašumų vietinių žmonių konstruojamas dovanos ir kyšio skirtis, kurios brėžiamos pasitelkiant mainuose dalyvaujančiųjų motyvus, socialinius statusus, mainų turinį ir pan. (Werner 2000, cit. iš Haller, Shore 2005b: 17). Vienos iš informančių teigimu, kava ar saldainiai nebūtų kyšis ir sveikatos priežiūros įstaigoje, tačiau išankstinė užuomina apie privačiai sumokamą tam tikros procedūros kainą yra traktuotina kaip kyšis:

Aš ne prieš medicinoje jei irgi kažkokia dovana <...> bet vat prieš tokį pinigų dovanojimą, konkrečiau, kai pasako, kad tiek ir tiek reikia <...>. Kai pinigai, tikras kažkoks kyšis, aš nemoku, aš nežinočiau kaip ligoninėj, nežinočiau, kam kaip ir koku būdu tai daryti. K: Tai reiškia, kad dovana mokytojai yra kažkas kita, kyšiu nevadintumėte? I: Ne, net daktarui kai saldainių nuneši, čia ne kyšis. Bet pinigų davimas, kažkokie vokeliai, čia jau visiškai, nemokėčiau, negalėčiau, nežinočiau, į kurią pusę žiūrėti (Ingrida, Vilnius).

Kaip ir mokytojų atveju, šiam mokinių tėvų požiūriui taikytina Bourdieu „nepripažinimo“ / „neteisingo supratimo“ (angl. *misrecognition*) (Bourdieu 1990, cit. iš Ledeneva 1998: 59) sąvoka, nusakanti situaciją, kai neigiamas dalyvavimas abipusiuose mainuose (Ledeneva 1998; žr. taip Patico 2002; Leinartė ir kt. 2014; Žiliukaitė 2014; Žiliukaitė 2015a, kt). Kita vertus, Patico pasitelkia „pripažinimo“ (angl. *recognizing*) sąvoką ir akcentuoja tai, kad žmonių požiūriu šiomis praktikomis „pripažįstamas“ socialinis bendrumas (Patco 2002: 362).

Tačiau aptarta mokinių tėvų nuostata nėra vienintelė ir tyrimo metu atsiskleidė ir kitas požiūris, kai dovanos mokytojams traktuojamos kaip nepriimtinos ir siejamos su korupcija:

...Mane tai erzina tie vokelių nešimai. Aš už dovanas, simbolines arba su prasme. Bet tik ne už grynų pinigų nešimą vokelyje, man nei gražu, nei malonu jį duoti, jaučiuosi kaip kyši duodama, kad ir už visą klasę ar grupę. Fe... (citata iš tėvų diskusijų klubo *supermama.lt*).

Pripažįstu tik gėles. Visa kita – čekiai, pinigai vokeliuos, daiktai ir pan. korupcijos apraiška (citata iš tėvų diskusijų klubo *supermama.lt*).

Dalyvaujamojo stebėjimo metu atsiskleidė skirtingos klasės tėvų bendruomenės pozicijos, kada dalis tėvų rinkliavas mokyklai ar mokytojais kvestionuodavo tokiu argumentu, kad valstybinės mokyklos finansuojamos mokesčių mokėtojų, o mokytojas už savo darbą gauna atlyginimą, tačiau dalyvaujamojo stebėjimo metu šiai nuostatai atstovavo mažuma. Šio straipsnio autorei susirašinėjimo su tėvais metu paprieštaravus dėl dovanų dvanojimo mokytojams praktikų, ji buvo dalies diskusijų dalyvių apkaltinta nepagarba pedagogo profesijai ir netgi buvo pasiūlyta, kad dovanų dovanojimui pritariantys tėvai galėtų šiais klausimais komunikuoti atskirai nuo turinčių kitokią nuomonę. Šie ir kiti interviu metu išsakyti pavyzdžiai atskleidžia, jog kolektyvinių dovanų dovanojimo praktikos sustiprina klasės tėvų diferenciaciją tiek socialiniu ekonominiu, tiek vertybiniu principais, o valdžios atstovų oficialūs vieši pasisakymai dėl įvairių rinkliavų (mokyklos materialinės bazės gerinimui, pratyboms, dovanoms, kt.) mokyklos bendruomenėse (Švietimo ir mokslo... 2015) dažniausiai būna situaciniai ir nekeičiantys procesų kasdieniame gyvenime. Šios skirtingos pozicijos yra svarbios suvokiant, jog nors neformalūs mainai, dovanos antropologinėje literatūroje dažnai interpretuojami siekiant paaiškinti, kaip socialinis kultūrinis kontekstas veikia šių praktikų paplitimą tam tikroje visuomenėje (Humphrey 2012; Polese 2014, etc.), tačiau kaip rodo autorės ir kiti tyrimai, konkrečiuose socialiniuose kultūrinuose kontekstuose atsiskleidžia skirtingi vietinių žmonių požiūriai į neformalias mainų praktikas ir jų vertinimai. Kita vertus, pačios autorės patirtis rodo, kad dominuojantis kontekstas lemia, jog prie šių tradicijų prisi-taikoma ir ilgainiui jos nebeinvestuojamos.

Išvados

Analizuojant dovanų dovanojimo mokytojams praktikas iš antropologinės perspektyvos svarbu atskleisti, kokias reikšmes šioms praktikoms suteikia jos dalyviai. Dauguma tyrime dalyvavusių mokytojų ir mokinių tėvų pabrėžė dovanos socialinę funkciją (žr. Sherry 1983, kt.) mokyklos bendruomenėje, suvokė dovaną kaip bendruomeniškumo raišką, siejo šias praktikas su mokytojo(s) darbo pripažinimu ir simboliniu įvertinimu. Šiuos požiūrius apibendrintų antropologijos mokslo klasiko Mausso pasiūlytas „grupės moralės“ (angl. *group morality*) terminas, suponuojantis tai, kad dovanojimą mes turime suvokti ne tik kaip ekonominį veiksma, bet ir kaip apimantį tam tikras grupės moralines, vertybines nuostatas (Mauss 1966: 66, plg. Patino 2002, kt.). Informantams pabrėžiant socialinę dovanos funkciją, dažniausiai buvo neigiami bet kokie ekonominiai mainai, dovana suvokiama kaip nesusijusi su bet kokiais lūkesčiais ar reikalavimais mokytojui(ai), ir tokią poziciją mokslininkai apibūdina pasitelkdami „nepripažinimo“ / „neteisingo supratimo“ terminą (Bourdieu 1990, cit. iš Ledeneva 1998: 59, kt.), kuris suponuoja tam tikrą situacijos supratimą neigiant bet kokius abipusius mainus (Ledeneva 1998, kt.). Kita vertus, mokyklų bendruomenėse atsiskleidžia ir priešinga perspektyva, kada mokytojas suvokiamas kaip sistemos dalyvis, gaunantis už savo darbą atlygį ir bet kokie papildomi mainai traktuojami kaip netinkami ir / ar siejami su kyšiu. Išryškėjo ir tam tikras ambivalentinis ir situacinis požiūris dovanos atžvilgiu: tiek interviu su mokytojais, tiek su tėvais atskleidė, kad ne visos dovanos ir ne visomis progomis buvo suvokiamos kaip priimtinos ir tinkamos. Dovanos priimtumas priklausė nuo dovanos dovanojimo progos, ar tai kolektyvinė ar individuali dovana, numanomo dovanojojo(ų) tikslo teikiant dovaną ir kitų aspektų.

Kaip teigia Gupta, piliečių kalbėjimas apie korupciją iš tiesų atskleidžia tai, kaip jie konstruoja valstybę ir patiria ją savo kasdienybėje (Gupta 1995; Gupta 2005). Nors tyrimo duomenys atskleidžia, kad tik nedidelė dalis informantų šias praktikas sieja su kyšiu ar korupcija, tačiau pasitelkę Guptos pateiktą perspektyvą (Gupta 1995; Gupta 2005), manytume, kad tiek pritariantys ir dalyvaujantys dovanų dovanojimo praktikoms, tiek prieštaraujantys joms turėtų būti suvokiami kaip kuriantys pasakojimus apie valstybę. Šiame straipsnyje analizuotuose interviu atsiskleidžia valstybės kaip tinkamai nepaskirstančios resursų ir neuztikrinančios piliečių poreikių vaizdinys. Tačiau vieni informantai pabrėžė žmonių kompensacinį vaidmenį (dovanos mokytojams kaip kompensacija už jų indėlį), o kiti – reikalavimus tinkamam viešųjų resursų administravimui. Šiame straipsnyje aptartos praktikos atskleidžia neatitikimą tarp valstybės atstovų (valdininkų) oficialių viešų pareiškimų apie tokių praktikų nepriimtinumą ir piliečių kasdienybės, tarp keliamų reikalavimų mokytojams ir galimybių juos

įgyvendinti. Lauko tyrimo duomenys atskleidžia, kad tiek tėvų, tiek mokytojų požiūriai į dovanų dovanojimo praktikas yra veikiami socialinių kultūrinių nuostatų, ankstesniais laikotarpiais gyvavusių praktikų (tokių kaip *blatas*) bei dabartinio laikotarpio švietimo sistemos organizavimo pobūdžio.

Literatūra

Borén Thomas. 2003. What are Friends for? Rationales of Informal Exchange in Russian Everyday Life, Arnstberg K.-O., Borén T. (eds.). *Everyday Economy in Russia, Poland and Latvia*: 21–36. Huddinge: Södertörns högskola.

Brandišauskas Donatas. 2005. Neformalūs korupciniai santykiai šiandieninėje Lietuvoje: sampratos ir praktikos (bandymai analizuoti blato raidą), *Lietuvos istorijos studijos* 15: 70–80.

Brković Čarna. 2015. Brokening the Grey Zones: Pursuits of Favours in a Bosnian Town, Harboe Knudsen I., Frederiksen M. D. (eds.). *Ethnographies of Grey Zones in Eastern Europe: Relations, Borders and Invisibilities*: 57–72. London: Anthem Press.

Dunn Elizabeth C. 2004. *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca, London: Cornell University Press.

Frederiksen Martin Demant, Harboe Knudsen Ida. 2015. Introduction: What is a Grey Zone and Why is Eastern Europe One? Harboe Knudsen I., Frederiksen M. D. (eds.). *Ethnographies of Grey Zones in Eastern Europe: Relations, Borders and Invisibilities*: 1–25. London: Anthem Press.

Graycar Adam, David Jancsics. 2016. Gift Giving and Corruption, *International Journal of Public Administration* 1–10. doi: 10.1080/01900692.2016.1177833 [žiūrėta 2017 03 14].

Gupta Akhil. 1995. Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State, *American Ethnologist* 22(2): 375–402.

Gupta Akhil. 2005. Narrating the State of Corruption, Haller D., Shore C. (eds.). *Corruption: Anthropological Perspectives*: 173–193. London, Ann Arbor, MI: Pluto Press.

Haller Dieter, Shore Cris (eds.). 2005a. *Corruption: Anthropological Perspectives*. London, Ann Arbor, MI: Pluto Press.

Haller Dieter, Shore Cris. 2005b. Introduction – Sharp Practice: Anthropology and the Study of Corruption, Haller D., Shore C. (eds.). *Corruption: Anthropological Perspectives*: 1–28. London, Ann Arbor, MI: Pluto Press.

Harboe Knudsen Ida. 2012. *New Lithuania in Old Hands: Effects and Outcomes of Europeanization in Rural Lithuania*. London: Anthem Press.

Hohnen Pernille. 2001. Gariūnų marginalizacija: turgaus kultūrinė antropologija, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 1(10): 63–83.

Hohnen Pernille. 2003. *A Market out of Place? Remaking Economic, Social, and Symbolic Boundaries in Post-Communist Lithuania*. Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology. Oxford: Oxford University Press.

Humphrey Caroline. 2012. Favors and “Normal Heroes”. The Case of Post-socialist Higher Education, *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 2(2): 22–41.

Karpavičius Darius. 2016. *Can the Local be Europeanized? A Case of Lithuanian Farmers' Responses to EU Policies and Promises*. Magistro darbas. Vytauto Didžiojo universitetas, Socialinių mokslų fakultetas, Sociologijos katedra, Socialinės antropologijos centras.

Ledeneva Alena V. 1998. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.

Leinartė Dalia, Laima Žilinskienė, Sigita Kraniauskienė, Irena Šutinienė, Ingrida Gečienė. 2014. *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Mauss Marcel. 1966. *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. Introduction by E. E. Evans-Prichard. London: Cohen & West Ltd.

McGee R. John, Warms Richard L. 2008. *Anthropological Theory: An Introductory History*. Boston Burr Ridge: Mc Graw Hill.

Mokytojo dienos dovanos, *Laisvalaikiodovanos.lt*. <<https://www.laisvalaikiodovanos.lt/dovanos-pagal-kategorija/dovanos-mokytojams>> [žiūrėta 2017 10 17].

Nielsen Finn Sivert. 2006[1986]. *The Eye of the Whirlwind. Russian Identity and Soviet Nation-Building. Quests for Meaning in a Soviet Metropolis*. <<http://www.anthrobase.com/Browse/Aut/index.html>> [žiūrėta 2017 07 05].

Patino Jennifer. 2002. Chocolate and Cognac: Gifts and the Recognition of Social Worlds in Post-Soviet Russia, *Ethnos* 67(3): 345–368.

Pine Frances. 2015. Living in the Grey Zones: When Ambiguity and Uncertainty are the Ordinary, Harboe Knudsen I., Frederiksen M. D. (eds.). *Ethnographies of Grey Zones in Eastern Europe: Relations, Borders and Invisibilities*: 25–40. London: Anthem Press.

Polese Abel. 2014. Informal Payments in Ukrainian Hospitals: On the Boundary between Informal Payments, Gifts, and Bribes, *Anthropological Forum: A Journal of Social Anthropology and Comparative Sociology*: 1–15. doi: 10.1080/00664677.2014.953445 [žiūrėta 2017 01 10].

Praspaliauskiene Rima. 2016. Enveloped Lives: Practicing Health Care in Lithuania, *Medical Anthropology Quarterly* 30(4): 582–598.

Pruskus Valdas. 2007a. Korupcija švietime: atsiradimo priežastys ir raiškos formos, *Santalka. Edukologija* 15(2): 60–72.

Pruskus Valdas. 2007b. Korupcija bendrojo lavinimo vidurinėje mokykloje: sociologinė diagnozė ir edukacinės įžvalgos, *Santalka. Filologija* 15(4): 75–93.

Rivkin-Fish Michele. 2005. Bribes, Gifts and Unofficial Payments: Rethinking Corruption in Post-Soviet Russian Health Care, Haller D., Shore C. (eds.). *Corruption: Anthropological Perspectives*: 47–64. London, Ann Arbor, MI: Pluto Press.

Sampson Steven. 1986. The Informal Sector in Eastern Europe, *Telos* 66: 44–66.

Sampson Steven L. 1994. Money without Culture, Culture without Money: Eastern Europe's Nouveaux Riches, *Anthropological Journal on European Cultures* 3(1): 7–30.

Sedlenieks Klavs. 2003. Cash in an Envelope: Corruption and Tax Avoidance as an Economic Strategy in Contemporary Riga, Arnstberg K-O., Borén T. (eds.). *Everyday Economy in Russia, Poland and Latvia*: 37–52. Huddinge: Södertörns högskola.

Sherry John F., Jr. 1983. Gift Giving in Anthropological Perspective, *The Journal of Consumer Research* 10(2): 157–168.

Šliavaitė Kristina (rengiama spaudai 2018 m.). «Ne soyez jamais pingre avec un prêtre, un médecin ou un enseignant, car ils font tourner le monde». La pratique du cadeau dans les écoles publiques de Lituanie, *Ethnologie française* 48(2).

Švietimo ir mokslo ministerija pasisako prieš nesavanoriškas rinkliavas švietimo įstaigose. 2015. *Švietimo ir mokslo ministerija* 09 29. <https://www.smm.lt/web/lt/pranesimai_spaudai/naujienos_1/svietimo-ir-mokslo-ministerija-pasisako-pries-nesavanoriskas-rinkliavas-svietimo-istaigose> [žiūrėta 2017 04 15].

Torsello Davide. 2011. The Ethnography of Corruption: Research Themes in Political Anthropology, *QoG Working Paper Series* 2. University of Gothenburg, The QOG Institute. <http://www.qog.pol.gu.se/digitalAssets/1357/1357836_2011_2_torsello.pdf> [žiūrėta 2017 07 05].

Verdery Katherine. 1996. *What was Socialism, and What Comes Next?* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Žiliukaitė Rūta. 2014. Blato ryšių Lietuvoje vėlyvuoju sovietmečiu analizė, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2(35): 252–270.

Žiliukaitė Rūta. 2015a. Ekonominis „nepaklusnumas“? Blatas ir kitos neformalios ekonominės praktikos, Ramonaitė A. (red.). *Nematoma sovietmečio visuomenė*: 128–153. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.

Žiliukaitė Rūta. 2015b. Kaip pažintys virsta ekonominiu kapitalu: blato tinklų struktūrinės charakteristikos, Ramonaitė A. (red.). *Nematoma sovietmečio visuomenė*: 325–351. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.

Gift-Giving at State Schools in Lithuania: Between Community Building and Economic Exchange

Kristina Šliavaitė

Summary

The paper discusses and interprets the perceptions of collective gift-giving by parents to teachers at state schools in Lithuania. State schools are funded by the state or by local governments, and most pupils in Lithuania attend this kind of school. Practices of gift-giving to teachers at state schools are widespread in Lithuania, and are documented by quantitative sociological research (Pruskus 2007a; Pruskus 2007b). A gift from parents to a teacher may be given on occasions such as the beginning or the end of the academic year, Christmas, International Teachers' Day, the teacher's birthday, or the end of a period at school (such as the completion of primary school). Informants indicated that gifts from a group vary from so called 'symbolic' or 'warm' gifts (such as chocolate) to an envelope with cash or a coupon to spend at a local shopping mall. Even though these practices seem to be widespread, they are not universal, and they depend on the attitudes of the school administration and individual teachers, and the socio-economic situation of pupils' parents.

The paper discusses how informants from different social groups in school communities (teachers and parents) interpret this kind of gift, what functions are attributed to these practices, and how the thin line between a gift and a bribe is construed and negotiated. It builds on previous research and theoretical discussions on exchange and gift-giving (Mauss 1966; Sherry 1983), informal economies in Eastern Europe in the Soviet and post-Soviet periods (Verdery 1996; Ledeneva 1998; Nielsen 2006[1986]; Leinartė et al. 2014; Žiliukaitė 2014; Žiliukaitė 2015a; Žiliukaitė 2015b; Pine 2015, etc), anthropological approaches to gift-giving, and exchange and/or corruption in different contexts (Patino 2002; Haller, Shore 2005a; Haller-Shore 2005b; Rivkin-Fish 2005; Polese 2014; Praspaliauskienė 2016, etc).

The paper is based on several empirical sources. One of the sources is 11 in-depth unstructured interviews conducted with informants from Vilnius in 2016 and 2017: seven interviews were conducted with the parents of school pupils, and four with teachers. The informants were in their 30s or 40s, and they reflected and spoke about practices at schools where Lithuanian was the language of instruction. The analysis also includes some publicly accessible online discussions on giving teachers gifts on the parents' online forum supermama.lt. Data

gained from participant observation, and observations made by the author as a mother of schoolchildren at a number of school events (such as parents' meetings) in Vilnius between 2012 and 2017, is also analysed.

The teachers who participated in the research emphasised the social aspect (cf Sherry 1983) of gift-giving: the teachers perceived the collective gift from the parents as a symbolic evaluation of their teaching, and as a sign of their good relationship with the parents of the class (see also Patico 2002 on Russia). However, there was a certain ambiguity in interpreting the acceptability of a gift: a collective gift was acceptable, because it was not perceived as leading to special attention to a single pupil, but individual gifts from particular parents were interpreted as leading to a certain ambiguity. Some of the teachers interviewed interpreted gifts as economic compensation for expenses (such as investing in books for teaching) that they incurred while teaching, in the context of the limited funding. However, none of the teachers interviewed perceived gift-giving by the parents as obligatory, or as influencing their attitude to the teaching process.

The research reveals that the perceptions of collective gift-giving to teachers by parents differed. Some perceived it as a means for creating a community, a good relationship with a teacher, 'softening relations' (see also Patico 2002, etc). Others voiced their negative opinion of these practices, and related them (especially the more expensive gifts) to corruption or bribery. These different perceptions reveal that people from a single socio-cultural context have different attitudes towards these informal practices, and the line between a bribe and a gift is construed according to the situation.

The paper builds on the work of A. Gupta, who argues that, when talking of corruption, citizens are involved in a process of oral construction of a state (Gupta 1995; Gupta 2005). The interviews in this paper reveal that the state is perceived as not functioning effectively in redistributing resources, which is reflected in the relatively low salaries of teachers and the poor funding for some schools. In this situation, some informants perceive gift-giving from a group as compensation for teachers, when their work is not appreciated properly by the state. Others, however, argue for the proper management of public resources, and deny the acceptability of informal practices as a compensatory mechanism. The research indicated some discrepancies between official public statements by officials against the practice of collecting money for various purposes and the everyday situation in schools. The fieldwork material reveals that gift-giving by parents to teachers at state schools in Lithuania can be perceived as being framed by cultural norms, previous social practices (such as *blat* in the Soviet period), and the ways the school education system functions or dysfunctions in contemporary Lithuania.